

יעל שגב

תמות, זרמים ומגמות בספרות הילדים החרדית והדתית משנות התשעים ואילך

המאמר יסקור תמות מרכזיות, זרמים ומגמות בספרות הילדים החרדית ובספרות הילדים הדתית. יוגדרו בו מאפייניה של ספרות זו על ההיבטים השונים והדומים של ענפיה המגוונים, מתוך הבנה שהן ספרות הילדים החרדית הן ספרות הילדים הדתית משקפות חברות שונות אשר רב השונה על הדומה ביניהן. במהלך המאמר ייסקרו ההטרונגיות של החברה הדתית והשינוי הפנים-מגזרי המתחולל בה בשנים האחרונות. שינוי זה בא לידי ביטוי בהתפתחות של תת-מערכת ספרותית: ספרות הילדים החרדית-לית, המאמצת סממנים של ספרות הילדים החרדית ומדגישה את הפן הלאומי.

ההבחנה בין היהדות החרדית ובין קבוצות אחרות המגדירות את עצמן כדתיות נעשתה על רקע תהליכי החילון והמודרניזציה, שהתחוללו באירופה החל מהמאה ה-18 ואילך. ההבדל המהותי בין הקבוצה החרדית (להלן: "החרדיים") ובין קבוצות דתיות שאינן מגדירות עצמן חרדיות, נעוץ בהגדרה של החרדיות כחרדה מפני החדשנות שבמודרנה ובהתנגדות לכל מה שאיננו מסורת אבות. כאן גם נעוץ שורש השינוי שבין החברה הדתית לחרדית ביחס לציונות ולנגזרתה – מדינת ישראל.

בשנים האחרונות התעצמה החלוקה הפנים-סקטוריאלית במגזר הדתי, והתחזק הפלג המכונה חרד"לי, הלחם של שתי מילים: חרדי ודתי-לאומי (להלן: "החרדליים"). הכינוי הוא פנים-סקטוריאלי, והוא בא לתאר קבוצה בציבור הדתי אשר מחקה אלמנטים מסוימים הקיימים בציבור החרדי, כגון הפרדה טוטאלית בין המינים כבר מגיל הגן, הקמת רשת תלמודי תורה לבנים שבהם לומדים הילדים לימודי תורה מוגברים על חשבון לימודים כלליים, פיקוח וסינון של ספרים ואמצעי תקשורת, מגורים באזורים סקטוריאליים, הקמה של רשתות בתי ספר פרטיים שמתקיים בהם סינון ומופעלת בהם בקרה קפדנית על אורח החיים של המשפחות המבקשות לרשום את ילדיהן וכן הקמה של גרעינים תורניים בערים חילוניות ויצירה של מרכזים דתיים תוססים

שמטרתם לחזק את העיר מבחינה תורנית. בצד זאת, החרד"לים הם סקטור ציוני המשתייך לזרם הדתי-לאומי.

הציבור הדתי, שאינו מזוהה כחרדי או כחרד"לי, משלב בחייו ערכים מהעולם התורני ומהעולם החילוני, אך נדמה כי אין בכך די להגדרה עצמית נרטיבית ומכוננת של הציבור הדתי כקבוצה. עיון בספרות הילדים הדתית מגלה כי לא זו בלבד שאין מדובר בקבוצה הומוגנית, אלא שספרות הילדים הדתית פונה לקהלים הטרוגניים מבחינת ההגדרה העצמית שלהם כדתיים: תחת המושג "ספרות ילדים דתית" יופיעו מגוון של ספרים, החל מספרים המתארים חברות מעורבות, כמו ספרו של אורי אורבך "באיזה שבט אתה?", וכלה בספרים המתארים חברות חרד"ליות ונפרדות כבר מגיל הילדות, כמו ספרו של הרב שלמה אבינר "סיפורי יעל". מעבר לשוני בהקפדה על מצוות הקשורות בתחום הצניעות והעירוב בין המינים, ניתן לראות כיצד קבוצת החרד"ליים מדגישה את היסודות הדתיים-לאומיים בספרות הילדים, ואילו הקבוצה השנייה (להלן: "הדתיים"), מצניעה יסודות אלו.

לספרות הילדים החרדית, הדתית והחרד"לית תפקיד כפול: מצד אחד היא משקפת את המציאות המגזרית כפי שהיא, ומן הצד השני תורמת לעיצוב ולחיזוק של נורמות חברתיות הרצויות בעיניו של הכותב, אך אין צורך להרחיב בנושא במסגרת זו.¹ בשנים האחרונות נכתבו כמה וכמה מאמרים העוסקים בספרות הילדים החרדית, המהווה חלק מהספרות החרדית בכלל, ובייחוד ביסודות התמטיים והספרותיים שלה ובהשתקפויות החברתיות והפסיכולוגיות העולות מתוכה.² לעומת זאת, ספרות הילדים הדתית המיועדת לקהל המורכב

1 ראו שגב, י' ואדרת, ע', "ייצוגי השבת בספרות הילדים העברית והיידיית במאה העשרים: מחקר משווה", טללי אורות, יד (תשס"ח), עמ' 287–305; שגב, י', "ספרות מייצרת ומשקפת נרטיב: ספרות הילדים הדתית-לאומית כמקרה מבחן", טללי אורות, טו (תשס"ט), עמ' 229–243.

2 ראו רגב, מ', ספרות לילדים במשפחות חרדיות, הד הגן, מז (1983) עמ' 304–306; ויליאן, י', "מוטיבים מרכזיים בסיפורי ילדים בעולם החרדי", מעגלי קריאה, 22 (1993), עמ' 43–68; מלחי, א', "ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית", באמת!: מאסף לעיון, הוראה ומחקר בספרות הילדים, 6–7 (1993), עמ' 24–27; מלחי, א' (תשנ"ב), ספרות הילדים החרדית כתופעה ישראלית תרבותית, עבודת דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן; מלחי, א' "ספרות הילדים החרדית ותפיסת חז"ל את עולם הילד", טללי אורות, ו (1995/6), עמ' 413–429; חובב, ל', "ספרות ילדים חרדית-ריאליסטית או דידקטית?", ספרות ילדים ונוער, כ (ג–ד) (1994), עמ' 20–35; פולוצקי, ל', "דמות האישה בספרות הצדיקים לילדים" ספרות ילדים ונוער, כב (ד) (1996), עמ' 23–36; יפה, א', "הבטים

מילדים דתיים שאינם חרדיים, זכתה להתייחסות מועטה בלבד.³ יש לציין כי כחלק מהלך המחשבה החרדי אשר אינו רואה זמן פנוי כערך, ספרות הנוער החרדית, ובוודאי ספרות המבוגרים, מופנית רובה ככולה לנערות ולנשים, מתוך מחשבה כי אם יש זמן פנוי לנערים ולגברים עליהם להפנות אותו ללימוד ספרי הקודש ולא לקריאה של ספרות יפה. יצוין, כי בניגוד לדה-לגיטימציה לספרות הפנאי לגברים ולנערים בסקטור החרדי, ניתן לראות בשנים האחרונות תופעה הפוכה בסקטור הדתי, החווה בעשורים הראשונים של המאה העשרים-ואחת שפע של יצירות פרוזה למבוגרים, הנכתבות על ידי סופרים המשתייכים לסקטור הדתי, כגון הרב חיים סבתו, הרב חיים נבון, אמונה אלון, מיכאל שינפלד, אמילי עמרוסי ואחרים.

הטקסטים שיובאו להלן הם טקסטים סיפוריים שינתחו על פי "תיאוריית ההסכמה", הסוברת כי הטקסט הסיפורי מתאפיין במבנה עלילתי, ובכך הוא מנצל ידע וניסיון קודם כדי לממש תהליך של הבנה.⁴ הטענה העולה מתיאוריה זו היא כי בבסיס תהליך הקריאה עומדת ההנחה שהקריאה היא אינטראקציה בין הקורא לטקסט.⁵ טענה זו תואמת את ההנחה כי טקסטים המיועדים לילדים חרדים או דתיים יובנו בצורה אחרת על ידי קוראים שאינם משתייכים לסקטורים אלו. ככלל ניתן לומר, כי ככל שיש תחומים משותפים רבים יותר בין היוצר, היצירה והקורא כך תובן היצירה טוב יותר.⁶

למעשה, הקריאה הפרשנית של הטקסט כאובייקט סובייקטיבי בעל מערכת של קודים פנימיים, אשר נושאים משמעויות שונות בעבור קוראים שונים, אינה

פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי", מגמות, 41 (1-2) (2001), עמ' 19-44.

3 ברגסון, ג', "על עלילות לוט ואיילות בשלג", ספרות ילדים ונוער, 26 (104) (2000), עמ' 36-39; קור, ז', "על צנחן וחצי", ספרות ילדים ונוער, 31 (117) (2003), עמ' 14-18; מזרחי, צ', "שירים שטותיים לילדים דתיים", עיונים בספרות ילדים, 16 (2006), עמ' 12-14; ויליאן, יי (2008), שירת העקורים, התמודדות עם אמונה והנהגה בספרות הילדים והנוער של גוש קטיף ועמונה בתיעוד ובמחקר, חיפה.

4 לובין, א' (תשס"ג), אשה קוראת אשה, חיפה ואור יהודה, עמ' 99-100; שימרון, יי (1989), פסיכולוגיה של הקריאה, תל אביב.

Showalter, E. (1985). "Feminist Criticism in the Wilderness, New Feminist Criticism, pantheon, pp. 247-270.

5 גולדברג, ל' (תשל"ז), בין סופר הילדים לקוראיו, תל אביב.

6 מלחי, א' (1992), ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, עמ' 15.

מסתפקת בהתבססות על ידע ועל ניסיון חיים קודמים כפי שטוענת לובין.⁷ אמנם הדברים האמורים נכתבו בהקשר של קריאה חתרנית פמיניסטית, אך ניתן לקשרם גם לענייננו. כך ניתן גם להשתמש בדבריהן של רינגולד וברץ,⁸ המצביעות על כך שיש לקרוא טקסטים בקריאה זהירה ולא לייחס לטקסט משמעויות חתרניות אם הקורא איננו משתייך למגזר הספציפי שהוא קהל היעד של הטקסט.⁹

סקירה היסטורית

הפריחה בספרות לילדים חרדים החלה לפני כשני עשורים. עד אז ניתן היה למצוא ספרי קודש בעיבודים לילדים, סיפורי צדיקים וספרים בודדים בהוצאת "זרקור", עיתון ילדים אשר נקרא בעיקר על ידי הסקטור החרדי-ליטאי.¹⁰ כדי למצוא חומר ספרותי רלוונטי וראוי (על פי הקריטריונים החרדיים) נהגו אנשי החינוך של הציבור החרדי לבחור מתוך ספרות הילדים החילונית ספרים נבחרים, למחוק בלורד מילים "שאינן נקיות" ו"לכסות" בטוש דמויות שאינן צנועות.¹¹

בשנות השמונים של המאה הי"ט ניתן היה למצוא התהוות של ספרות ילדים חרדית קנונית מפרי עטם של הסופרות החרדיות יוכבד סקס ולאה פריד. לאחר מכן הצטרפו אל מעגל הכותבים גם מנוחה פוקס, מנוחה בקרמן, חיים ולדר ואחרים. יש לציין כי חיים ולדר הוא תופעה יחסית חדשה (ספרו הראשון

- 7 "נוכחותו (של הקורא) כשותף, גוררת איתה לפעולת ייצור המשמעות שורה של מרכיבים משתנים כמו מבנהו הנפשי של הקורא, מעמדו, לאומיותו וכו'. כך נעלם הקורא 'האידיאלי' או 'האוניברסלי', שכן מרכיבי הזהות של כל סובייקט קורא/ת שונים ונבדלים: וכך תקופה, מיקום גיאוגרפי, סוג תעסוקה, השכלה, יחס לדת מסויימת, כל מערכי הכוחות שהסובייקט מצוי בהן, הופכות למרכיבים פעילים בייצור ה'טקסט', לובין, א', אשה קוראת אשה, חיפה ואור יהודה תשס"ג, עמ' 99.
- 8 רינגולד, ר' וברץ, ל' (2009), "ספרות ילדים חרדית ככלי לחינוך אתנוצטרי-סיפורים על נושא בית הספר כחקר מקרה", ספרות ילדים ונוער, 35 (129), עמ' 33-46.
- 9 "הקודים ההתנהגותיים והקודים הפרשניים שמביא עמו הקורא עלולים להביא לידי מסקנות שאינן עולות בקנה אחד עם אלה שביקש כותב הסיפורים להנחיל לקורא שלו", שם, עמ' 34.
- 10 רוב הספרים שיצאו לאור בהוצאת זרקור החלו כסיפור שבועי בהמשכים, ובהמשך ראו אור כספרים.
- 11 בא-גד, א' (2002), תמונת מצב של ספרות הילדים החרדית בישראל, אפיונים ספרותיים והשתמעויות חינוכיות, עבודה כחלק מהחובות לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, החוג לחינוך יהודי, ירושלים, עמ' 1, 19.

"ילדים מספרים על עצמם" יצא לאור בשנת 1993). ולדר הוא יועץ חינוכי במקצועו ובעל מרכז ליעוץ חינוכי לילדים חרדים. ספריו זוכים לפופולריות עצומה בקרב כל הפלגים בציבור החרדי, לעתים בניגוד לביקורת המושמעת עליו בקרב הורים ומחנכים על כך שספריו עוסקים בנושאים שהם "טאבו", כמו גם הביקורת המושמעת על סופרת הילדים החרדית מנוחה בקרמן אשר גם היא עוסקת בספריה בנושאים שמעולם לא הועלו על הכתב בציבור החרדי, כגון נושא האימוץ ועוד. העובדה כי ספרים אלו זוכים להצלחה עצומה בקרב הילדים למרות יציאת הרבנים נגדם, יכולה ללמד על הצמא העצום שחש קהל זה לספרים שיעמידו את הילד, את צרכיו ואת עולמו בבסיסה של העלילה הסיפורית ולא רק ככלי עזר להעברת מסרים דידקטיים ודתיים.

גם ספרות הילדים הדתית עברה תהליכים של שינוי בעשרים השנים האחרונות. בשנים הראשונות להקמת המדינה ועד התפתחותה של ספרות הילדים הדתית לא הייתה מניעה שילדים דתיים יקראו ספרות ישראלית כללית וספרות מתורגמת. עם התפתחותה של ספרות הילדים החרדית הפכו יוכבד סקס ואחרים לפופולריים גם בקרב המגזר הדתי שאינו חרדי.¹² על כן, ראשיתה של ספרות הילדים הדתית הייתה רק בשנות ה-80, והיא נכתבה על ידי סופרים כמו רבקה אליצור ובהמשך גם אמונה אלון, אורי אורבך ועוד.

כיום ניתן לומר כי ספרות הילדים הדתית אינה מקשה אחת, והיא מיועדת לשני קהלי יעד אשר להם קווים משותפים ושונים: הציבור הדתי והציבור החרדי"לי. הכתיבה לציבור החרדי"לי מתאפיינת בין היתר בכתיבה דידקטית, ובכך היא מזכירה יותר את הכתיבה לילדים חרדים מאשר לילדים דתיים.

קהל היעד לספרות הילדים החרדית והדתית

ספרות הילדים החרדית היא ספרות לנמענים ספציפיים: הילד החרדי והמבוגר החרדי, כאשר לרוב האם היא האמונה על חינוך הילדים הצעירים, ולפיכך גם זו הקונה/בוחרת/קוראת לילדים את הספרים. הנחה זו אינה משקפת בהכרח את המתרחש בציבור הדתי.¹³

12 ברוך, מ' (1991), ילד אז ילד עכשיו, תל אביב.

13 כך ניתן למצוא סופרים דתיים, כגון אורי אורבך ושי צ'רקה, אשר פונים גם לקהלים שאינם דתיים, ומוציאים לאור את ספריהם גם בהוצאות ספרים שאינן סקטוריאליות. על כך נרחיב בהמשך.

המגמות, הנורמות המוסריות והתפיסות החינוכיות הקיימות בעולם החרדי, הן אלו המבנות את היצירה הספרותית הנכתבת לנמען החרדי. יצירות המיועדות לילדים מושפעות מבחינה פואטית לא רק מהזמן, אלא גם מהמקום, כפי שניתן לומר בוודאות כי האקלים התרבותי והחברתי כמו גם החוויות שאותן חווים ילדים עירוניים לדוגמה, שונים בוודאי מהחוויות שיחוו ילדים בני אותו הגיל שחיים במסגרות יישוביות או קיבוציות.¹⁴ כך כאמור ההבניה הפואטית של ספרות הילדים תתייחס באופן שונה אל הקורא, כאשר מדובר בתקופות שונות, וכן כאשר מדובר באזורים בעלי אפיון תרבותי שונה, והיא תייצג עולם ערכים שונה אשר יוטמע בספרי הילדים במקומות ובתקופות אלו. ערכים אלו קובעים בין השאר גם את הפואטיקה הסיפורית.¹⁵ עובדה זו מחזקת את ההנחה כי לספרות הילדים החרדית מטרות פדגוגיות ודידקטיות לא רק בעבור קהל הילדים האמור לשמוע את הסיפור ולהפנים התנהגויות רצויות, אלא גם בעבור אימהות צעירות הקוראות את הסיפורים לילדיהן, ואמורות אף הן להיתרם מהמסרים החיוביים החבויים בהם.¹⁶ אשר על כן, כל הסיפורים שיובאו במאמר ינותחו מנקודת מבט כפולה זו ומיחסי הגומלין בין שתי נקודות המבט.

ראוי לציין כי לא נבדקו עיבודים שונים לסיפורי התנ"ך, למדרשים, למשניות מאוירות או לסיפורי צדיקים, ואף לא עיבודים מקוצרים של סיפורים על דמויות מהמקורות. הסיבה לכך היא שהדגש הושם במאפייניו של החומר המקורי שנכתב במיוחד בעבור ילדים בגיל הגן ובגיל בית הספר היסודי בחברות אלו כראי לתפיסות חברתיות, דתיות וערכיות המשתקפות מתוכן.¹⁷

14 הדס, י' ודניאלי, ד', "כותרת ומהות, יוצר ויצירה בספרות הילדים", ספרות ילדים ונוער, 21 (ב) (1995), עמ' 42-44.

15 שטנגר, ח' (2004), דמות הגוי בספרות הילדים החרדית בישראל ובצפון אמריקה, עבודה לקבלת התואר מוסמך למדעי הרוח והחברה, אוניברסיטת בן גוריון, עמ' 26.

16 בא-גד, א' (לעיל הערה 11), עמ' 1.

17 על סיפורי צדיקים, ראו אצל ויליאן, י' (1993), "מוטיבים מרכזיים בסיפורי ילדים בעולם החרדי", מעגלי קריאה, 22 (תשנ"ד), עמ' 43-68, חיפה; פולוצקי, ל' (1996), "דמות האישה בספרות הצדיקים לילדים", ספרות ילדים ונוער, כב (ד), עמ' 23-36.

מאפיינים תרבותיים וחברתיים למושג חברה דתית וחרדית¹⁸

על פי קניאל, המושג "זהות יהודית" חורג מגבולות העיסוק בבעיות דתיות, ועוסק בהגדרות חברתיות-נרטיביות ובנגזרות של הגדרות אלה: נגזרות חברתיות, כלכליות, תרבותיות, פוליטיות וכיוצא באלה: "תוכן הזהות היהודית קובע אם היא זהות אידיאולוגית או זהות קבוצתית חברתית ואתנית או שתיהן יחד [...] היהדות מדגישה מאוד את המניין את הקהילה ואת הזרם שאליה היהודי שייך [...] הדרך שבה הקהילה והקבוצה הדתית נותנים משמעות להיותן קבוצה דתית משפיעה במידה רבה על זהותם היהודית כקבוצה".¹⁹

החברה החרדית מורכבת מפלגים שונים (ספרדים, ליטאים וחסידים), ועם זאת היא בעלת יסוד משותף: הגדרה עצמית של החברים בה כמשתייכים לזרם החרדי. ההשלכות החברתיות והתרבותיות המשותפות להגדרה זו הן מעין יסוד מארגן המשפיע על סגנון החיים המאופיין בסגנון חיים דומה לכל אותם פלגים, והמלכד אותם תחת הכותרת "חברה חרדית". בראש ובראשונה החברה החרדית היא חברה סגורה מבחינה תרבותית, אשר מקדשת את הבדלנות²⁰ ואת ההסתגרות, ורואה באלה אמצעי לשמירה על ערכיה. אנשים המגדירים את עצמם חרדים יחיו בקהילות חרדיות ובריכוזים חרדיים סגורים בלבד, כאשר ההנחיות לגבי חומרי הלימוד, חומרי הקריאה וניהול הזמן הפנוי של הילדים והמבוגרים כאחד יושפעו מעמדת הרבנים המוסכמים על הזרם הספציפי.

כך לדוגמה, באזורים חרדיים, שבהם יש ציבור חרדי גדול המשתייך לעדות המזרח, ניתן למצוא בתי כנסת המשדרים שידורי לוויין של דרשותיו השבועיות של הרב עובדיה יוסף בנושאים תורניים וכן בענייני דיומא. כמו כן, במוסדות החינוך המשתייכים לזרם חסידות ברסלב ניתן יהיה למצוא בין שאר ספרי הילדים המיועדים לסקטור החרדי את ספריו של הרב שלום ארוש הכותב ספרי ילדים המשלבים בתוכם את עיקרי תורת חסידות ברסלב. במוסדות הלימוד של

18 כאמור, הסקטור החרדי"לי הוא חלק אינטגרלי מהחברה הדתית, ועל כן אין בחלק זה של המאמר התייחסות סקטוריאלית נפרדת מהסקטור הדתי.

19 קניאל ש', "משמעות וזהות יהודית", טללי אורות, יג (2007), עמ' 437-469.

20 לקריאה נוספת בנושא, ראו אלפסי, יי (תשנ"ז), "תנועת המזרחי בראשיתה ויחס החוגים החרדיים אליה", קובץ הציונות הדתית, עמ' 287-308; סמט, מ"ש, "היהדות החרדית בזמן החדש", מהלכים, א (תשכ"ט), עמ' 29-40; פרידמן, מ' (1991), החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים, עמ' 6-26; בר-לב, מ' (עורך) (1990), דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, רמת גן.

חסידות חב"ד ניתן יהיה למצוא גם ספרות ילדים רבה המבוססת על אירועים היסטוריים שקרו לדמויות רבניות חשובות בהיסטוריה של החסידות. עדות נוספת לכך שהחברה החרדית רואה את עצמה כישות תרבותית אחת למרות הגיוון בפלגים המרכיבים אותה, ניתן למצוא בספרות הילדים החרדית אשר אינה מבדילה בין הזרמים השונים, אלא פונה לקהל יעד אחד – הילד החרדי.²¹

החברה החרדית היא חברה קולקטיביסטית, וככזו היא מעניקה מערכת של תמיכה חברתית ושל מעורבות לפרטים המרכיבים אותה, בד בבד עם פיקוח קפדני שמערכת הערכים החברתית והדתית נשמרת בקפידה. בניגוד לחברה אינדיבידואליסטית, שבה כל פרט חי את חייו על פי מערכת ערכים ונורמות שהוא קובע לעצמו על פי תפישת עולמו, הפרט החי בחברה קולקטיביסטית שואף לתחושת שייכות ולהתאמה מלאה עם ערכי החברה שבה הוא חי. מכאן, שבניגוד לאינדיבידואליסט השוקד על התפתחות אישית במגמה למצוא משמעות אישית וייחודית לחייו מתוך אינטרסים אישיים, הפרט החי בחברה קולקטיביסטית מתנהג על פי מטרות משותפות ועל פי נורמות קבוצתיות משותפות, אשר בכללן מצויה חלוקת אינטרסים על פי צרכי הכלל המעצב את התנהגותו של הקולקטיביסט.²²

כאמור, לפרט בחברה החרדית סממנים מזהים רבים. לעומת זאת קשה לומר את אותו הדבר על הפרט בחברה הדתית, אשר בניגוד לחברה החרדית אינה בעלת נרטיב מכוון משותף אחד. המחסור במנהיגות רוחנית אחת אשר תתווה את הדרך הרצויה בשאלות אמוניות, ערכיות, חברתיות ופוליטיות, כמו גם הפולמוס בדבר הצורך בדמות כזו בחברה הדתית-לאומית, יצרו דיון תוסס ודינמי בשאלת עיצוב דמותה של הציונות הדתית ובשאלה אם ניתן בכלל לגבש

21 ראו עוד רגב, מ', "ספרות לילדים במשפחות חרדיות", הד הגן, מז (1983), עמ' 304–306; ויליאן, י', "מוטיבים מרכזיים בסיפורי ילדים בעולם החרדי", מעגלי קריאה, 22 (1993), עמ' 43–68; מלחי, א', "ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית", הוראה ומחקר בספרות הילדים, 6–7 (1993), עמ' 24–27; מלחי, א', "ספרות הילדים החרדית ותפיסת חז"ל את עולם הילד", טללי אורות, ו (תשנ"ה), עמ' 413–429; חובב, ל', "ספרות ילדים חרדית-ריאליסטית או דידקטית?" ספרות ילדים ונוער, כ (ג-ד) (1994), עמ' 20–35; פולוצקי, ל' (לעיל הערה 17); יפה, א', "הבטים פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי", מגמות 41 (2–1) (2001), עמ' 19–44.

22 שטנר, ח' (לעיל הערה 15). יש לציין כי האמור לעיל נכון לגבי כל פרט החי בחברה קולקטיביסטית, ולכן נכון גם לגבי החברה הקיבוצית החילונית והדתית וכן לגבי פרטים החיים ביישובים קהילתיים השייכים לסקטור הדתי או לגבי תושבי ההתנחלויות.

פרופיל אחד לחברה הדתית או שמא יש להכיר בעובדה כי לחברה זו פנים רבות. הגדרות המושג "ציונות דתית" או "דתי-לאומי" זכו לאין ספור מאמרים ופולמוסים.²³ חלקם הרב של מאמרי התגובה אשר נכתבו על ידי אישים בולטים מן הציבור הדתי נגד מאמרים שנכתבו על ידי אישים בולטים אחרים המשתייעים אף הם לזרם הדתי, מוכיח כי החברה הדתית אינה חברה הטרוגנית בעלת נרטיב מכוון אחד.

ספרות ילדים דתית וספרות ילדים חרדית – הדומה והשונה

באזורים החרדיים האוכלוסייה הצורכת את הספרים והמנויה בספרייה היא חרדית בלבד, וכמובן הספרים המורשים להיות נוכחים בספרייה עברו סינון ובקרה קפדניים על ידי דמויות רבניות ופדגוגיות מהמגזר החרדי. לכן לא ימצאו בספרייה מעין זו ספרים שלא נכתבו למגזר זה. אף על פי שלמתבונן מבחוץ נראית החברה החרדית בעלת גוון אחיד, לאמתו של דבר גם בתוכה יש אזורים מגורים סקטוריאליים, דבר הבא לידי ביטוי גם בספרות הילדים. כך לדוגמה, בספרייה חרדית באזור המוגדר כחסידי, כלומר שרוב האוכלוסייה המתגוררת בו משתייכת לחצר חסידית זו או אחרת, נמצא כי רוב סיפורי

23 ראו גודמן, י', "לקראת בניין חינוכי של ציונות דתית", טללי אורות, יג (תשס"ז), עמ' 389–403; יחיא, א', "דמוקרטיה והלכה, בקבלת החלטות מדיניות: מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות", אקדמות, טז (תשס"ה), עמ' 11–22; גוטל, נ', "קדיש יתומה תגובה", צהר, ח (תשס"ב), עמ' 21–37; לוביץ, ר', "דעת תורה והציונות הדתית", צהר, כה (תשס"ו), עמ' 13; זולדן, י', "פסקי הלכה והציונות הדתית תגובה למאמרו של רונן לוביץ", צהר, כה (תשס"ו), עמ' 4; גייגר, י', "מישתי עגלות' לכדור פורח' תגובה לרב מיכאל אברהם על 'ציונות דתית ללא מקף'", צהר, כב (תשס"ח), עמ' 141–146; שנרב, נ', "מעשה בחכם שנתיימש מהתבונה, על הספר כלים שבורים – תורה וציונות דתית בסביבה פוסט מודרנית מאת הרב שג"ר", צהר, יח (תשס"ד), עמ' 201–203; פליקס, י', "הציונות הדתית – אמונה עם שורשים", טללי אורות, ז (תשנ"ז), עמ' 301–305; כהן, א', "הציונות הדתית, ההתנתקות ושברה – לאן?" אקדמות, טז (תשס"ח), עמ' 23–32. לקריאה של מחקרים אקדמיים מקיפים בנושא, ראו אחיטוב, י', "מדינה וצבא על פי התורה: ריאליזם ומיסטיקה בחוגי 'מרכז הרב'", בתוך: דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים (עורך: א' רביצקי), ירושלים 2005, עמ' 448–449; הולצר, א', מושג הכוח בציונות הדתית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס; רביצקי, א', חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, תל אביב, תשנ"ט. יש לציין כי רובם של הכותבים הם רבנים המשתייעים לציבור הדתי על כל גווניו, והמקורות המובאים מבטאים שיח פנימי הלכתי-אונטנטי של החברה הדתית העסוקה בשאלות של גיבוש זהות עצמית.

הילדים מבוססים על סיפורי צדיקים. כמו כן, הסכמות הרבנים²⁴ המופיעות בספרי הילדים הן מההנהגה החסידית של החצר הספציפית שתושבי הקריה משתייכים אליה.

יש לציין, כי גם בתחום זה ניתן לראות מגמה של השתנות והתפתחות, וכיום ניתן לראות ביותר ויותר ספרי ילדים במקום "דפי הסכמה" מאת רבנים דווקא הנחיות להורים ודפי הדרכה נלווים לקריאה מונחית מאת מנחות הורים ומאת יועצים חינוכיים. גם במקרה זה יש דמויות חינוכיות מוסכמות על כלל האוכלוסייה החרדית, כך שאזכור שמן בכריכת הספר מהווה מעין "חותמת כשרות" על כך שהספר "נקי" (כלומר חינוכי, בעל עלילה חינוכית וללא מילים ודמויות "בעייתיות").

הדוגמה הפופולרית ביותר לכך, למעט חיים ולדר, היא שרה קיסנר, מנחת הורים ידועה ומקובלת במגזר החרדי, אשר הוספת שמה לספרי ילדים מבטיחה את נגישותו למגזרים רבים בסקטור החרדי. דוגמה נוספת היא "סיפורים מתוך הלב של אורי", קובץ סיפורים לגיל הרך להעשרת העולם הרגשי, אשר יצא לאור בשנים 2003–2005 בארבע מהדורות. בתחילת הספר מופיע כתב הסכמה מאת הרב קרליץ, גדול רבני העדה החרדית הליטאית בימינו, עובדה אשר בוודאי הייתה לה השפעה גדולה על הפופולריות שלו בקרב קהל ההורים. את הספר כתבו אהובה רענן (בכריכת הספר היא מופיעה כא' רענן) וחיים ולדר. בספר עצמו מופיעות שורות אחדות שבהן בחר כל סופר להציג את עצמו: "חיים ולדר – סופר ויועץ חינוכי, ממנהלי המרכז לילד ולמשפחה", "אהובה רענן – תואר שני בחינוך מיוחד, עוסקת בייעוץ, פיתוח תוכניות, ובעיקר... אמא".

עצם אזכורם של חיים ולדר ואהובה רענן (שתי דמויות ידועות ומוכרות בעולם החרדי) בכפיפה אחת עם ההסכמה של הרב קרליץ לתוכנו של הספר מראה על מעמד המיוחד בקרב אוכלוסיית היעד.

לעומת הסקטור האלימות הבדלנית של החברה החרדית הבאה לידי ביטוי, בין היתר, בבחירה המושכלת של ספרות הילדים במרכזים החרדיים, ומביאה לידי ביטוי מעשי את האוריינטציה החשדנית כלפי התרבות הישראלית-מערבית

24 בעולם הדתי נהוג כי מי שרוצה לפרסם ספר הלכתי מציג בראשית הספר "דפי הסכמה", כלומר מכתבים מרבנים המאשרים כי אין בספר תכנים שאינם צנועים והוא אכן ראוי להיכנס לספרות הקנון החרדית. תופעה חדשה ומרתקת בפני עצמה, המלמדת על התהליך שעוברת החברה החרדית, הוא הצורך לפרסם בצד ההסכמות גם דברי הסבר והמלצות מפי אנשי חינוך ויועצים חינוכיים.

והחששות הרבים מפניה,²⁵ הרי שבאזורים דתיים מובהקים, שאינם חרד"ליים, נמצא ספרות ילדים מגוונת: ספרות ילדים חרדית, ספרות כללית וספרות ילדים כללית (ישראלית ומתורגמת). עובדה זו מצביעה על הפלורליזם היחסי של החברה הדתית ועל חוסר הרצון שלה בהגדרה עצמית שתבדיל אותה מבחינה תרבותית מהחברה הכללית. בעוד שספרות הילדים החרדית מגדירה את עצמה כמעט אך ורק בהיבטים הקשורים לדת, הרי שספרות הילדים הדתית מורכבת יותר, משום שהיא משקפת עולם של התמודדות עם ערכים שאינם דיכוטומיים, המשקפים לתחומים נוספים תרבותיים, לאומיים וכיוצא באלה.

התפיסה הערכית בספרות הילדים הדתית והחרדית

כאמור, החברה הדתית והחברה החרדית מייצגות עולם ערכים אשר ניתן למצוא בו פנים דומות ושונות.²⁶ כיוון שספרות הילדים הדתית על כל חלוקותיה הפנים-סקטוראליות וספרות הילדים החרדית מתארות חברות מסורתיות, ניתן לראות כי בשני המקרים ניצבת האישה במרכז התמטי, האידיאולוגי, הפוליטי ובמידה מסוימת אף הנרטיבי של הבית. האישה מתקיימת במרכז הן מתוקף החלל הסטריאוטיפי שבו היא "מולכת" הן באופן ממשי, כחלק מן הנרטיב ויחסי הדמויות.

למרות השינוי המסוים שחל במגזרים שונים בחברה החרדית באשר למקומה ולתפקידה של האישה במסגרת ההיררכית והפטריוארכלית המשפחתית, ניכר כי באופן כוללני נעשה מאמץ גורף לשמר את תפקידה ואת מקומה המסורתי של האישה החרדית בהיררכיה המשפחתית. הדים לתפיסה ערכית זו אנו רואים בספרות הילדים החרדית, ללא כל הבחנה בין הגוונים החרדיים השונים. על כן, במאמר זה נתייחס לחברה החרדית ולתוצריה בתחום ספרות הילדים כאל מקשה אחת (הן ליטאים הן חסידים מחסידויות שונות).

החברה החרדית מתמודדת כיום עם מציאות שבה הנשים במקרים רבים הן המפרנסות העיקריות, בעוד שייעוד הגברים הוא ללמוד תורה. מתוך מציאות זו נוצר ההכרח לתגבר את ההשכלה הכללית של הבנות כדי שתוכלנה להתקדם

25 יפה, א' (2001), עמ' 40-41.

26 לקריאה נוספת בנושא, ראו המקורות המצוינים בהערה 20 ובהערה 23, וכן ראו: קצנלסון, ג', המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים: פרקים בתולדות הספרות העברית ברוסיה בשנות ה-60 וה-70, תל אביב 1954; רוזנברג-פרידמן, ל', נשים ומגדר בציונות הדתית: ארגון התיישבות וביטחון, רמת גן 2002.

מבחינה מקצועית. כיום ניתן כבר למצוא מספר רב של מקצועות ובהם ראיית חשבון, טכנאות מחשבים ולימודי הנדסה הנלמדים במכללות חרדיות. מעניין לראות כי למרות המגמה האמורה, בספרות הילדים החרדית אין הד לכך, והמגמה השלטת היא הדרכת הבנות להתעמק בשליטה במלאכות הבית. נושא החוזר ומופיע בסיפורים הוא התנגשות בין לימודי הבנות ובין מילוי תפקידיהן בבית, כאשר ההדרכה לעשיית המעשה הנכון היא העזרה במטלות הבית על חשבון הלימודים.

אופייני לכך הוא סיפורה של יהודית, המספרת לאמה על שתי בנות בכיתתה: האחת חזקה בלימודים ויודעת תמיד את התשובות הנכונות לשאלות המורה, והשנייה מתקשה בלימודיה. יהודית רואה בחברתה הראשונה מודל לחיקוי ובזה לשנייה. אמה של יהודית מזדעזעת, ומספרת לה על שתי בנות דומות שהכירה בילדותה. התלמידה החלשה לא סיימה את לימודיה, אך הקימה בית למופת והפכה ל"אשת חיל מפורסמת, עוסקת בצדקה ומצליחה בכל מעשיה". התלמידה המבריקה המשיכה ללמוד, אך עקב כך התקשתה למצוא לעצמה בעל ראוי. הלקח שיהודית לומדת מאמה הוא: "כשעומדים לרכוש השכלה, צריך לזכור היטב כי עליה להיות משועבדת למידות טובות ולמעשים נכונים. רק אז היא שווה ובעלת ערך".²⁷

דוגמאות נוספות לכך הם סיפורים המפורסמים בעיתונים היומיים הנפוצים במגזר החרדי ובנפוץ שבהם, "יתד נאמן", המזוהה עם הפלג הליטאי, אך מקובל על כל הפלגים ונקרא על ידי רוב הציבור החרדי, ובייחוד במוסף "בית נאמן", המיועד לנשות המגזר וכן לנערות מתבגרות, אשר מתעתדות להיות נשים ואימהות. הסיפורים מאדירים נשים שבחרו להישאר בבית בעקבות ההרגשה כי העבודה אשר אמנם מעניקה להן סיפוק אישי רב גוזלת מהן זמן יקר וחשוב, אשר יכול היה להיות מושקע בטיפוח הבית והילדים. דוגמה מובהקת לנושאים המובאים במוסף זה הוא טור בשם "עקרת הבית שבדרך", המבקש להכיר לנשים הצעירות דרכים מעשיות להתמודדות היום-יומית עם מטלות הבית. אחת מכותבות הטורים הסבירה כיצד לנהוג במקרה של לכלוך מרובה ולא צפוי:

27 את הסיפור "גאון הכיתה" כתבה ג' כהן בעיתון החרדי "מרווה לצמא", שבועון למדריכים, הורים ומחנכים, מרכז המחנה הדתי, בני ברק, כ"ג בתמוז תשנ"ד, עמ' 28-39.

עמדי רגע מול הלכלוך מכל סוג שהוא, נסי לבחון, מה בעצם לא התלכלך [...] נשאר משהו, נכון? פני את הדברים העלולים להתלכלך כל רגע וביניהם גם את הילדים "שלא יסתובבו תחת הרגליים", קחי אותם לחדר אחר ותני להם משחק ממושך [...] לבסוף פני אל מקור הלכלוך: אם הריח רע וקשה לך לעמוד בו, כדאי שתנשמי דרך הפה, כך תוכלי להתגבר ולנקות.

מהכתרת של הטור ומהדיבור בלשון נקבה ברור כי הפנייה היא לנשים בלבד. מובן שבין שלל ההצעות לניקיון אין התייחסות לבקשת עזרה מבן הזוג, בין היתר מתוך הנחה שהוא אינו נוכח.²⁸

מעבר לראייה הערכית השונה בתפקידיה של האישה בין החברה החרדית לדתית, יש תפיסות ערכיות נוספות השונות בין שתי החברות, והמוצאות ביטוי בספרות הילדים המיוחדת לכל אחד מן הסקטורים השונים. ברור כי עצם היותה של החברה החרדית בדלנית ומסתגרת מבדיל אותה מן החברה הדתית שאינה חרדית אשר אינה שמה דגש מיוחד על בדלנות דתית מתוך אידאולוגיה.²⁹ חשיפת הילדים והנוער לפלורליזם תרבותי ואמוני רחב או הימנעות ממצב זה יבואו בוודאי לידי ביטוי בעיצוב הגיבורים בספרות הילדים והנוער בכל אחת מן החברות הנידונות. אמנם השמירה על מצוות הדת היהודית היא הציר המקשר בין שתי חברות אלה, אך כמעט מכל שאר הבחינות, כגון הבחינה הפוליטית, היחס למדינה, לערכיה ולסמליה, הרצון להתערות בחברה הישראלית, מקומה של הסמכות הרבנית הקנונית בחייו של הפרט וכן היחס למודרניזציה ולהלכי רוח משתנים, השוני בין החברה החרדית לחברה הדתית הוא עצום.

עם זאת, ברור כי לספרות הילדים הדתית ולספרות הילדים החרדית סממנים משותפים, המבדילים אותן מספרות הילדים החילונית, כאשר הבולט שבהם הוא ההווי המתואר, כלומר ההתרחשות בחייו של ילד דתי או חרדי שונה מאוד מזו בחייו של ילד חילוני. לכן הציר התמטי שסביבו תיסוב העלילה יהיה מותאם לקהל היעד.³⁰ מכאן אפוא, שבספרי ילדים המיועדים למגזר הדתי והחרדי לא נוכל למצוא ביטוי לתחומי העניין של ילדים בגילים מקבילים

28 יום חמישי, י"א בתשרי תשנ"ג.

29 ראו ברוך, מ', ילד אז ילד עכשיו, תל אביב 1991, עמ' 6; מלחי, א' (תשנ"ו), עמ' 413-429; יפה, א', 2001, עמ' 19-20.

30 מלחי, א', 1995/1996, עמ' 414.

השייכים לסקטור החילוני, ובהם עניינים שבינו לבינה, ביטויים מעליבים, התנהגות לא נאותה כלפי מבוגרים וכיוצא באלה.

הרב א' וולף,³¹ מייסד סמינר בית יעקב למורות ולגנות בבני ברק, טוען כי כדי להיות מתווך נאמן, על הכותב להשתייך למחנה מוגדר, להיות בעל מעמד של מחנך, לעבור מערכת מבקרת ולהביע השקפת עולם ברורה, מוסכמת ומקובלת על הקהילה ועל מנהיגיה. כמו כן, כדי שדבריו יתקבלו בציבור עליו להביא "הסכמות" של דמויות ידועות ברחוב החרדי (כמקובל כאמור בספרות הרבנית). כתוצאה מדברים אלה שמקורם בסמכות רבנית ופדגוגית ראשונה במעלה בעיני הציבור החרדי הליטאי-אשכנזי, מצומצם תפקידו של סופר הילדים בחברה החרדית והוא נעשה "סופר מתחפש", אשר שאיפתו להביא את הדברים כאילו הם צורכי הילד וחוויותיו, בעוד שבפועל אין הוא מעוניין לבטא את עולמו הקונקרטי של הילד. למעשה, המטרה בכתיבה המסורתית לילדים חרדים אינה לגרום לילד הנאה מעצם שמיעת הסיפור, אלא להביע עולם ערכים מובנה של חברה בוגרת המעוניינת להעבירו לדור הצעיר. ההנאה שיפיק הילד מן הסיפור היא רק אמצעי למימוש המטרה אך אינה נצרכת.³² ספרות זו אינה ספרות בדיונית או מימטית הבאה לחקות את המציאות, אלא ספרות שהיא כלי להשמעת דעות וערכים של החברה שאותה מייצג הכותב.³³ בכך אין הבדל בין ספרות זו ובין כל ספרות מגויסת אחרת.³⁴ המטרה הראשונה שאליה שואפת ספרות הילדים החרדית היא הטמעת הזהות היהודית על פי הקריטריונים החרדיים בקרב חבריה. הטמעה זו היא מגיל צעיר ואלה מכוונים כל ערכי התרבות שבהם עוסקת חברה זו.

31 וולף, א', לימודי חול על טהרת הקודש, קובץ מאמרים, בני ברק תשל"ד, עמ' 50.

32 דוגמה ספרותית לכך נמצא בפתח ספרו של אביגדור פ', הרפתקאותיו של חיים, ירושלים תשמ"ג: "אליכם ההורים, הספר שלפניכם לא נכתב על מנת להעניק לילדכם סיפור הרפתקאות. לא, זאת איננה מטרתו. הוא נועד להרחיב ולהעשיר את ידיעות הקורא הצעיר – ילדים ונוער – בדינים ובהלכות ולחנכם להקפדה בקיום המצוות. הסיפורים הם אך כלי ואמצעי לכך". זאת, בניגוד לדעתו של אופק הסובר כי מטרתה המוצהרת של ספרות הילדים צריכה להיות הנאת הקורא הצעיר; אופק, א' (1978), תנו להם ספרים, תל אביב. בא-גד, א' (לעיל הערה 11), עמ' 1.

33 כמובן, כשם שמחברי הספרות המגויסת בשנים הראשונות להקמת המדינה לא ראו את עצמם כמחברים חומרי תעמולה, אלא הזדהו עם המטרות שלשמן כתבו את היצירות, כך גם הכותבים החרדיים. ראו רגב, מ', "ספרות ילדים עברית 'מגויסת'", מעגלי קריאה, 7 (1980), עמ' 97–107.

גם בספרות הילדים החרדית לית מתפתחת מגמה דומה, אשר מטרתה ללמד את הילדים רעיונות מרכזיים בתורתם ובהגותם של רבנים³⁵ באמצעות סיפורי ילדים. לדוגמה, ספריה של לימור שמחוביץ, "רות שאהבה תחרות", סיפור שנכתב, על פי ההקדמה, "בעקבות שיעורי הרב משה בלייכר שליט"א, ראש ישיבת שבי חברון, על איגרת הרמב"ן". ספר נוסף, "הגינה של טל", מבוסס, על פי ההקדמה לספר, על רעיון אמיצות הרוח המופיע בכתביו של הרב קוק, החשוב שברבני הציונות הדתית. גם הספר "מנגינת האור" מבוסס על מאמר מתוך כתביו של הרב קוק.

תופעה מעניינת בקרב ספרות הילדים החרדית היא השימוש הנפוץ בשמות עט בקרב סופרים וסופרות חרדיים, כגון "בת מלך" ו"אמא של לאה'ה". השימוש בפסידונים אופייני לכותבי הספרות החרדית, וקיימות מספר השערות לתופעה. יש הטוענים כי השימוש בשם העט נעשה לאור החשש לביקורת החברה על הנכתב.³⁶ כמו כן יש הטוענים כי כיוון שמגמת הספר היא חינוכית בעיקר, יש להניח כי המחבר הוא זניח ואינו מיועד למשוך קוראים כמו בחברה החילונית, אלא להעביר מסרים.³⁷

פירושים אלו אינם מסבירים את העובדה כי גם סופרת הילדים החרדית הקנונית, מנוחה פוקס, פרסמה בראשית דרכה ספרי ילדים תחת שם העט "מם פוקס", ולאחר שהפכה לסופרת מצליחה החלה לפרסם בשמה המלא. עובדה נוספת היא, שתופעה זו ידועה בכלל הספרות החרדית ואינה אופיינית רק לתחום ספרות הילדים. כך ניתן למצוא את הסופרת החרדית הפופולרית שרה פכטר, אם לעשרה ילדים ועיתונאית, המשתמשת בשם העט "מלי גרין" דווקא בכתביה לסקטורים שאינם חרדיים (בעלת טור פופולרי ב-ynet ומתראיינת מעת לעת בכלי התקשורת החילוניים), וכן את סופר הילדים החרדי חיים ולדר אשר בתחילת דרכו השתמש בשם העט "ח. יערי" וכיום כמעט כל הספרים הנושאים את שמו המלא הופכים לרבי מכר. ניתן לומר כי היחס

35 שמחוביץ, ל' (תשס"ז), רות שאהבה תחרות; שמחוביץ, ל' (תשס"ז), הגינה של טל; שטנגר, ח' (לעיל הערה 15), עמ' 48.

36 מלחי, א' (1993), "ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית", באמת! מאסף לעיון, הוראה ומחקר בספרות הילדים, 6-7, עמ' 28.

37 שטנגר, ח' (לעיל הערה 15), עמ' 49.

הדיכוטומי שרוחשת החברה החרדית לנשים עובדות באופן כללי בשילוב חששן של הסופרות בעצמן³⁸ לחשוף את שמן האמתי לפחות עד שיוכח שהספרים שלהן מצליחים, הוא הגורם לתופעה. מובן כי גם נושא הצניעות המצופה מנשים חרדיות מהווה גורם חשוב בהחלטה לא לחשוף את שמן.³⁹ יש לשער, שלמעט נושא הצניעות נכונים הדברים גם לגביו של הסופר חיים ולדר.

קריטריונים לקביעת קהל היעד

לפי אילו קריטריונים נקבע אם סיפור ילדים מיועד לדתיים או לחרדים? ובכן, מעבר לזיהוי תוכני של יצירה כחלק מקורפוס סיפורים לילדים דתיים, קיימים סממנים חיצוניים המאפשרים זיהוי: שם המחבר, שם ההוצאה ומקומה. ספרות הילדים החרדית תצא לאור בדרך כלל בהוצאות "כשרות" במרכזים חרדיים כמו בני ברק, ירושלים ואשדוד או בהוצאות פרטיות, כמו הוצאת קסילופון של יוכבד סקס. לעומת זאת, ספרות הילדים הדתית תצא לאור בדרך כלל בהוצאת ספריית בית אל או בהוצאות פרטיות של ישיבות המשתייכות לזרם הדתי-לאומי, כגון הוצאת הספרים מכון הר ברכה, מטעם ישיבת הר ברכה.

כמו כן, הפרשנות החזותית נושאת אף היא תפקיד חשוב בהגדרת סיפור ילדים כחרדי או כדתי. באיורי ספרות הילדים החרדית תופענה כל הדמויות בלבוש חרדי בלבד: האימהות תופענה בכיסוי ראש מלא והילדים יהיו חבושים בכיפות שחורות, בעוד שבספר ילדים דתי יכולות להופיע דמויות שאינן דתיות או חרדיות וכן נשים ללא כיסוי ראש או בסוגים שונים של כיסוי ראש (חלקי או מלא). ייתכן שתופענה דמויות אשר ההשתייכות הדתית שלהן אינה חד-משמעית, אם כי גם בספרות זו ובאיורים הנלווים לה תהיה הקפדה על כללי הצניעות.

לאיור יש חשיבות רבה מעבר לצד האסתטי, כמעביר מסר פרשני. לרצף הוויזואלי בסיפור ילדים תפקיד נרחב יותר מאשר שיקוף טכני של ההתפתחות

38 עובדה בולטת היא שרובם המכריע של סופרי הילדים בציבור הדתי והחרדי הן נשים.

39 להלן דוגמה שתשפוך אור על נושא ההקפדה על הצניעות של הנשים החרדיות: בהזמנות לאירועים משפחתיים: בר מצוות, חתונות וכדומה נהוג שלא לכתוב את שמות הנשים על גבי ההזמנה. כך ניתן לראות בהזמנה לאירוע את שמות הגברים (פלוני ושם משפחתו) ולצדו המילה "ורעייתו", ללא ציון שמה המפורש של הרעייה.

העלילתית של הטקסט.⁴⁰ האיור מתפקד כגורם דינמי עצמאי המעורר עניין מבחינת הספר כולו. התדמית המשוערת של הגיבורים והנבלים אם ישנם, בספרות הילדים, נחרטת בדמיונם של הילדים כפי שהם מופיעים בפרשנות החזותית, כך שאם הדמויות מאוירות בליווי סממנים סטריאוטיפים, זו התמונה שתיחרט בדמיונם של הילדים בהקשר לנרטיב הסיפורי של היצירה הספציפית גם אם אין הדים לסטריאוטיפים הללו בטקסט. נוסף על הצורך להמחשת הטקסט, האיורים יוצרים קישור ומכנה משותף בין חלקי הספר השונים ושומרים על מסגרתו.⁴¹

לעומת ספרות הילדים החרדית, שהיא דידקטית ומטרתה היא חינוך הילד או הילדה לתהליך מואץ ומלא של היות חלק מהחברה החרדית, ספרות הילדים הדתית משלבת העברת מסרים דידקטיים חבויים בתיאור מצבים שאינם מבטאים תמיד את השקפת העולם הדתית, אך מהווים חלק בלתי נפרד מעולמו של הילד הדתי החי בחברה שאינה סגורה כמו זו של הילד החרדי.

גם בנושא המשפחה וייצוגיה ספרות הילדים הדתית וספרות הילדים החרדית אינן מקשה אחת. לעומת ספרות הילדים הדתית אשר יכולה לתאר הורות שוויונית, ואשר מתארת תא משפחתי הקרוב יותר לתיאור המשפחה הקיים בספרות הילדים החילונית, ספרות הילדים החרדית משקפת עולם ערכים היררכי, פטריארכלי ומסורתי, שבו האב הוא ראש המשפחה ותפקידיו הם לימוד תורה והנהגת המשפחה. כמו כן, הוא מהווה בעבור הילדים דמות חינוכית, כמעט "גדולה מהחיים", אשר הבנים רוצים להידמות לה והבנות רוצות להינשא בעתיד לדמות דומה לה.

דמות האם מתוארת באופן ארצי יותר. תפקידה לתפעל את הבית ולטפל בילדים תוך יצירת אקלים תורני רגוע ובכך לאפשר לאב שקט נפשי ויצירת זמן פנוי ככל האפשר להעמקה בתלמודו. כמו כן, האם היא הדמות המגדלת את הילדים, ועל כן מושם דגש מיוחד על תכונות האופי הרצויות לאם האידיאלית, ובהן רוגע ושמירה על פרופורציות, כאשר המטרה היא לחנך הן את האם הקוראת את הסיפור לבתה הן את הילדה המאזינה, שברבות הימים תהיה לאם, לסולם ערכים שבו עליהן להודות לה' על כל דבר שקורה ולקבל את מקומן

40 גונן, ת"ר, "מרכיביו ותכונותיו של הרצף הויזואלי בספרי הילדים המאויר ובספר תמונות", ספרות ילדים ונוער, 21 (ב) (84) (1995), עמ' 16.

41 שטנר (לעיל הערה 15), עמ' 20.

כעקרות בית בשמחה ובאהבה. לכן ניתן למצוא ספרים רבים המחנכים גם את האימהות להסתפק במועט ולשמוח במה שיש. הספרים מכילים שירים, דקלומים ומשחקי לשון המיועדים להורים, כדי שיכוונו את ילדיהם להתבוננות רוחנית בחייהם ולהסתפקות בשכר המצווה במקום בתשורה ארצית (פרס, מתנה או ממתק) שהוריהם אינם יכולים לספק להם. לדוגמה, ספר הנותן עצות כיצד ניתן לחגוג יום הולדת לילדים גם בשעת הדחק ומחסור כספי: ניתן לשמוח ב"מתנות" הטובות שה' שלח לנו המשמחות לפחות אם לא יותר ממתנות גשמיות וכו'.

בעולם החרדי נהוג לתת לאימהות טריות לקרוא מדריך לאימהות לגיל הרך, אשר מדריך אותן כיצד להנחיל את ערכי הדת והחברה החרדית באמצעות ספרים וסיפורים כבר מהגיל הרך. דוגמה לכך⁴² ניתן לראות במונולוג שנושאת אם חרדית בסיפור⁴³ שבו בעלה מואשם במעילה על לא עוול בכפו:

יש להחזיר את הילדים לשיווי משקלם, יש להראות להם שהבית הזה הוא עדיין בית, ושכלל – כל בית צריך להמשיך ולשמש כבית, גם כשמרעידים את קירותיו כל מני קשיים ומשברים. בית צריך להיות משען, תמיכה והגנה מפני כל פגע. הוא צריך להיות חזק וטוב בימות שרב כמו בימות קרה. וזה מה שהיא עומדת לתת לילדיה כעת (עמ' 162–163). אחרי הבום הגדול, ביומיים האחרונים, השתלטו עליי כוחות של חולשה, של פחד ואובדן, ופתאום-פתאום תפסתי, שזו בעצם לא אני, שאני באמת-איני חלשה, איני רכרוכית ואיני מרירה. אני אדם חזק, שמח ומאמין ועכשיו הזמן להוכיח זאת ובמיוחד חיזקה אותי אהבת המשפחה (עמ' 99).

דוגמה נוספת ניתן למצוא בספרה של יוכבד סקס, הסופרת החרדית הוותיקה, ובו ניתנת הדרכה לאימהות "ותיקות" ולנערות מתבגרות בגיל שידוך באמצעות אסופת סיפורים קצרים בעלי מסר חד-משמעי של הכרת הטוב גם במצבים קשים. הספר הוא אסופה של שירים וסיפורים קצרים. הנושאים המובאים בו הם ממעגלי הבית והמשפחה, הציר המרכזי שעליו סובבים המאורעות והתרחישים.

42 לדוגמה ברויער (פרנקל), ר' (תשנ"ו), מדברים עם אמא, סיפורים מהחיים, ירושלים; מילוא, צ' (ח"ש), יש לי יום הולדת; הרמטון, י' (ח"ש), מדריך לאמהות בחינוך בגיל הרך, כפר חב"ד.

43 קיסנר, ש' (2005), הכל בסדר, ירושלים.

הסיפור הראשון נקרא "פת שחרית". הוא עוסק ביום מחייה של אישה ממוצעת בשם שושנה, אישה חרדית אשר עול גידול הילדים מונח על כתפיה, והיא מתקשה מאוד בארגון הבוקר ובשליחת הילדים למסגרותיהם. באותו הבוקר אשר מתואר בסיפור, מאבדת שושנה את עשתונותיה, מתנפלת על הילדים ההמומים ואומרת:

"עכשיו אין אמן, הסתדרו לכם לבד [...] קראתי ואין עונה [...] לא הגעתם, לא הסתדרתם [...] שוב איני מסרקות, איני מלבישה, איני מכינה עוד דבר [...] הסתדרו לכם לבד וצאו לכם לבתי הספר, לגן ולכל מקום [...] אינכם שומעים לי ובכן [...] תבואו עתה על ענשכם!" סיימה את דבריה. כאשר שושנה יוצאת אל המרפסת ממררת בבכי כדי להרגע, היא מבחינה בשכנה ממול האוחזת בידו של בנה היחיד אשר לוקה בפיגור שכלי. מיד היא מתעשתת, נכנסת לתוך הבית, מלטפת את ראשי ילדיה וממלמלת "כמה חוטאת אני, ריבונו של עולם [...] תודה על הטובה שנתת לי", לחשו שפתייה, "אנא סלח לאשה ואם כפוית טובה"⁴⁴.

מכאן ומסיפורים נוספים ניתן ללמוד כי בספרות הילדים החרדית אין מקום לקריאת תיגר על הסדר הפטריארכלי הקיים, אך יש מקום ליצירת תמונה שאינה מתעלמת מהקשיים שבמצב זה, ויש לעסוק במתן כלים פסיכולוגיים ודידקטיים להתמודדות עמו.

לעומת זאת, ספרות הילדים הדתית מרשה לעצמה במקרים מסוימים להגמיש את עולם הערכים המשפחתי המסורתי. דוגמה לכך ניתן למצוא בספרה של זהבה קור, סופרת פופולרית הכותבת לילדים ולנוער, אשר פיתחה שפה ייחודית המשלבת סלנג עכשווי, ביטויים השאולים מן המקורות, מילים ארמיות ושיבוצי לשון מקראיים היוצרים עומק טקסטואלי וסגנון פואטי ייחודי, וזאת מבלי לפגום באווירה הקלילה של הטקסט, שהיא מצחיקה מאוד, עכשווית ומעודכנת. ספריה של קור לא יצאו בהוצאת בית אל, אלא בהוצאות ספרים העוסקות בספרות כללית. הספר "אבא בחופשת לידה" התפרסם בהוצאת הקיבוץ המאוחד, משום שבדומה לכל ספריה של קור הוא אינו מיועד לסקטור הדתי בלבד, אף על פי שהוא עוסק בקורותיה של משפחה דתית, עובדה המובלעת בטקסט. באיורים הנלווים אין איור של האם, של האב או של הבנים

44 סקס, י' (תשנ"ה), אם ובית, בני ברק, עמ' 16-17.

בליווי סממנים דתיים, אך מצוין שהאב מניח תפילין בתפילת שחרית ושהילדים לומדים בבתי ספר דתיים. כמו כן, המשפחה מתגוררת ביישוב המעורב (דתיים וחילוניים) מבשרת ציון.

סיפור העלילה: האם ענת היא שופטת ואם לארבעה ילדים צעירים. כדי לא לפגוע בקריירה שלה מחליטים ההורים שאת ששת השבועות הנותרים לחופשת הלידה ייקח האב (מרצה לפילוסופיה באוניברסיטה). הספר הוא ספר מתח בלשי, והגיבורה בו היא הבת האמצעית של הזוג, הדס, אשר בתושייתה מצליחה להציל את המשפחה מהתנכלויות של שני פושעים החוטפים את בני המשפחה, שמים סם מרדים בפיצה המשפחתית, ומבצעים עוד מעשים כאלה ואחרים.

מעבר להתרחשות הבלשית המותחת המלווה את הקוראים לאורך כל הסיפור, לענייננו חשובה בחירת המחברת בסיפור המסגרת המיוחד, ניצול חוק עבודת נשים.⁴⁵ למרות התווה ובוהו השורר בבית ורגעי הבכי שבהם הדס מתגעגעת להדרכת אמה, אין המחברת מציירת תמונה ביקורתית-שיפוטית שנגזרת ממנה מסקנה דידקטית כי הסדר הפטריארכלי הטבעי הופר ורק תיקון האבנורמליה (אב המגדל את תינוקו בעוד האם מפרנסת את המשפחה) יוביל להתרת העלילה ולחזרה למצב הרצוי. להפך, המחברת יוצרת תמונה אמינה, מצחיקה ואנושית, של חיים במאה העשרים ואחת, שבהם פעמים רבות הסדר המסורתי מופר ומתאים את עצמו לאורח החיים המודרני, בהצלחה מרובה:

מה השעה, אבא? שאלה תוך כדי פיהוק אדיר. רק אל תבלעי אותי, ביקש אבא. שמונה. שמונה? קפצה הדס ממיטתה, עכשיו הצלצול! למה לא הערת אותי? [...] אתם והחוק החדש שלכם, יבבה הדס, מי אמר שטוב לתת לאבא את חופשת הלידה? בדיוק עכשיו רציתי לדבר עם אמא! למה אתה עדיין בפיגימה? מה אלבש היום, מי יעשה לי צמה עם שישה קלעים? [...] מי זה, אבא?, התיישב דין, מופתע, במיטתו, אתה לא באוניברסיטה? [...] איפה אמא?! אני צריך אותה! סתם ככה מביאים ילדים לעולם ולא מעירים אותם בבוקר לבית הספר? לזה אתם קוראים אחריות?⁴⁶

45 חוק עבודת נשים, תשי"ד 1954.

46 קור, ז', אבא בחופשת לידה, תל אביב 2002, עמ' 9-10.

במקרה של ספרה של קור ניתן ליישם את אזהרת "הקריאה הזהירה" של רינגולד וברץ,⁴⁷ משום שיתכן שלקורא החילוני יראה הספר כסטריאוטיפי ומקבע את דמותו של האב אשר נמצא מחוץ לסביבתו הטבעית כאשר הוא בבית מגדל את ילדיו, וכן את נחיצותה של האם בסביבתה הטבעית – הבית, אך ברור כי מדובר במהפכה מחשבתית של ממש לקורא אשר חי בחברה מסורתית. גבר מסורתי/דתי בעל קריירה אקדמית משגשגת המקדיש את עצמו (באופן זמני) לטיפול התא המשפחתי ולגידול תינוקו בן ששת השבועות כדי שאשתו תוכל לתחזק את הקריירה המשפטית שלה ללא נקיפות מצפון. בניגוד להשתקפות דמות האב בספרות הילדים החרדית, הביקורת מאת הילד מבטאת את תפיסת האם בעיני הילדים כמבוגר האחראי, ואילו את תפיסת דמות האב כדמות שובבה, שאינה ממלאת את תפקידיה כדמות אחראית וכמודל לחיקוי. הביקורת שמשמיעים דין והדס על תפקודו של האב ועל עיצוב דמות האב כדמות לא מסגרתית, מזכירה את דמות האב בספרו של שלו "אבא עושה בושות".⁴⁸ ניתן לומר כי עיצוב דמות האב בסיפור מושפעת יותר מעיצובים מקבילים בספרות הילדים הכללית מאשר מעיצובים דומים בספרות הילדים החרדית.

הקומיקס "דביר" נכתב על ידי הקומיקסאית הדתית אפי אונגר, והוא מתאר את הווי המשפחה הדתית מנקודת מבטו של הפעוט.⁴⁹ דמות האם עונה על הקריטריונים החזותיים של ספרות הילדים הדתית; היא מתלבשת בבגדים עדכניים וצנועים וחובשת כיסוי ראש חלקי בלבד. האם והאב מתוארים בצורה שווה כמעורבים בחיי היום-יום של ילדיהם ובמטלות הבית השונות. דמות האם המתוארת כאישה צעירה, עצמאית ודעתנית, המשלבת חיי תורה ועבודה, משקפת נאמנה את דמותה של האישה הדתית. בד בבד, ניתן לומר כי חלק גדול מהמצבים הקומיים המתוארים בקומיקס הם חוויות אוניברסליות אשר זוגות

47 לעיל הערה 8.

48 הוצאת כתר, תל אביב 1988.

49 אונגר א' ז"ל כתבה ואיירה במשך חמש שנים וחצי את הקומיקס בעיתון הדתי לאומי "הצופה לילדים". את השראתה קיבלה מחייה כאם וכאישה צעירה החיה בחברה הדתית לאומית. ב-1996 נרצחה אפי, יחד עם בעלה ירון, בפיגוע חבלני. הספרים יצאו לאור לאחר מותה, על ידי משפחתה, וזוכים לפופולריות גדולה בציבור הדתי. שני הספרים הראשונים שיצאו, "דביר" ו"דיר טטנוס", נצבעו על ידי חברותיה של אפי, ואילו הספרים "רן הרחפן", "מחכים למשיח" ו"עכבר הזהרה" נצבעו על ידי יהודית, אמה של אפי. הקומיקס האחרון שהספיקה לחבר לפני הירצחה נשאר ללא צבע, לזכרה.

צעירים, הורים לפעוטות אשר אינם משתייכים למגזר הדתי, יוכלו להזדהות עמם. כך למעשה משתקף בספריה של אונגר הנרטיב של החברה הדתית המגלמת בתוכה את הצורך להגדרה עצמית דרך שילוב של שמירה על ערכי הדת היהודית בד בבד עם קיום של חיי מעש, בהתאמה לחברה החילונית.

משפחתיות ולאומיות בספרות הילדים הדתית

המתודולוגיה שנבחרה היא השוואה בין סיפורי ילדים השייכים למגזר החרדי ובין סיפורי ילדים שנועדו למגזר הדתי. בבסיסה של השוואה זו עמדו שלוש נקודות בדיקה תמטיות:

א. מי הוא המוען?

ב. מי הוא הנמען?

ג. האם הגיבורים מעוצבים בצורה התואמת את הציפיות המגזריות?

כפי שהוזכר לעיל, העיצובים המשפחתיים בספרות הילדים הדתית והחרדי"לית שונים מעיצובים אלו בספרות הילדים החרדית, אך ניתן לומר כי הבדל נוסף המגולם בערך המשפחה וייצוגו בסוגות הספרותיות השונות בא לידי ביטוי בדגשים הלאומיים שבוחרת להעצים החברה החרדי"לית לעומת ספרות הילדים הדתית.

כאמור, במישור הלאומי ניתן למצוא הבדל משמעותי בין הסקטורים השונים המרכיבים את החברה הדתית. הד לדגש הלאומי בספרות הילדים המיועדת לקהל זה ניתן למצוא גם במישור המשפחתי, שבו מתוקף היות האדם הדמות המגדלת את הילדים, באופן טבעי עליה לתת את הדגש על חינוך הילדים לבניין הארץ ולהעברת ערכי ההתיישבות וההתנחלות. הספר "הכניסה הלילית"⁵⁰ מתאר לילה מיוחד מאוד בחייו של ילד חבוש כיפה גדולה ועטור בפאות לחיים ארוכות. הספר כתוב אמנם בגוף ראשון, אך לא מצוין שמו של הילד או גילו.

אמצע הלילה, הכל ישנים. אמא מעירה אותי בשקט ושואלת: "אתה רוצה?" "ודאי שאני רוצה". אני קם מהמיטה, אני כבר לבוש, חיכיתי להקפצה. שטפתי את פני, מבצע חשאי, אסור להעיר את האחים הקטנים. אמא עוטפת אותי במעיל, בלילה עלול להיות קריר (עמ' 1).

50 פרויס, כ' (תשס"ז), אלון מורה.

בהמשך מתברר לאן הולך הילד עם אמו עטורת השביס – למקום המפגש הסודי שממתיינים בו עוד ילדים רבים ואימהות כדי להגיע לקבר יוסף בשכם, וכולם מעוצבים באותו האופן: כל הילדים בעלי כיפות צבעוניות ענקיות המכסות את ראשם, וכל האימהות לבושות בחצאיות ארוכות ועוטות שביסים צבעוניים. הסדר והארגון נשמרים למופת במבצע הזה, הנושא אופי צבאי חשאי: "אני יודע שתמיד מדברים על כך ב'קודים', אסור לגלות לאיש, את הסוד שומרים עד שיוצאים" (עמ' 2). אין זו הפעם הראשונה שהילד מגיע לקבר יוסף; הוא נזכר בפעם הקודמת שהגיע לשם לחגיגת טקס ה"חלאקה"⁵¹ של יוסף הקטן. אלא שבפעם ההיא קבר יוסף היה עדיין בשליטה ישראלית ובמקום פעלה ישיבת עוד יוסף חי. מטרת הסיפור היא לעורר בלבם של הילדים את הרצון ואת הכמיהה להגיע אף הם לקברו של יוסף. השיח הפנימי בסיפור והשפה הפואטית המתוארת בו מתאימים למרחב התרבותי שבו הם נוצרו: ילדי ההתנחלויות. ספק אם ילדים שאינם שייכים למרחב זה יוכלו להתחבר לסיפור ולתיאור החיילים:

הדלת נפתחה, וכולם פרצו החוצה לעבר מתחם קבר יוסף הצדיק. עוד בטרם סגרה אמי את דלת הברזל נשמעה צעקה: מהר! כולם לעלות מיד להסעה! מהר מהר לחזור! זו היתה קריאתו של מפקד הצבא. כך לא יורדים בשכם! פסק, ואנו בזריזות נשמענו להוראות. הרגשתי חיל במבצע, חיל טוב של עם ישראל (עמ' 9).

לעומת הילד, החש כחיל טוב של עם ישראל, הרוצה לפקוד את קברו של יוסף הצדיק, מתוארים החיילים כמערימים קשיים ומכבידים על האיחוד המרגש:

המפקד מסביר לנהג כיצד לעמוד, ומתדרך את כולנו לרדת בזריזות לקבר יוסף הצדיק, לא להתמהמה, להיכנס במהירות האפשרית. חיילים רבים

51 טקס גזיזת השיער בפעם הראשונה לבנים בגיל שלוש. טקס זה מסמל את המעבר של הילד מעולם החינוך המטריארכלי (האם והגננת) לעולם הלימוד הפטריארכלי (האב והמלמד ב"חיידר" או ב"תלמוד תורה"), שהם מסגרות לימוד לבנים בלבד ומלמדים בהם גברים בלבד). יש לציין כי המנהג הזה הוא חסידי בעיקרו, ובעשרים השנים האחרונות "אומץ" על ידי חלקים מהציבור החרדי"לי כחלק מאימוץ נורמות חרדיות ומפתיחת תלמודי תורה לבנים המשתייכים לסקטור זה.

מסביב – בדרך כלל אנו מכבדים אותם בממתקים, אך היום הם כל כך דרוכים, הם אינם מחייכים (עמ' 10).

האיורים, המציגים את הסביבה בצורה אחידה וחד-ממדית, תואמים לדרכי העיצוב של ספרות הילדים החרדית, המגבילה את הפרשנות החזותית של ספרות הילדים לתיאור מציאות אידאלית. הגסות של החיילים וצעקותיהם מדגישות את עדינותה ואת רוחניותה של האם המנסה להנחיל לילדה את ערכי קדושת הארץ. מטרת הסיפור היא לעודד ילדים ואימהות להמשיך ולנסות לפקוד את קבר יוסף בשכם תוך הדגשת מקומה ומעמדה של האישה בהנחלת ערכי המורשת לילדיה, כשבכך היא מסייעת לשמירה על המקומות הקדושים לעם היהודי. לעומת החיילים, שלא ברור אם הם "חיילים טובים של העם היהודי", ברור מאילו כי בזכות מסירות הנפש של האם, בנה יהיה "חייל טוב של עם ישראל". למעשה, ניתן לומר כי מעשיה של האם הופכים אותה למפקדת ולאחראית על הכשרתם של חיילי העתיד של העם היהודי, מה שמעצים את מקומה ואת תפקידה החינוכי של האישה במסגרת הפנים-ביתית והמשפחתית. העובדה כי האם היא זו שמעירה את בנה, ושבמקום המפגש יש ילדים נוספים בליווי אימותיהם בלבד, מציבה את "צבא" האימהות מול צבא החיילים הגברים, כאשר ברור מהסיפור שכוחן של האימהות המתבטא בחינוך הרוחני לילדיהן יגבר על כל צבא גברים חמוש שבעולם.

"מבצע משאית – השיבה לחברון"⁵² מתאר את שיבת היהודים לבית הדסה בחברון בשנות השמונים של המאה העשרים. מבחינת אמצעים ספרותיים, הסיפור מעוצב כסיפור בתוך סיפור. סיפור המסגרת הוא שעת ההשכבה בבית משפחת זר, כאשר שני הילדים, דוד ואחינועם, מבקשים מאמם שתספר להם סיפור על משאית. האם, עתה זר לבית לוינגר, ניאותה לבקשתם, ומספרת להם את סיפור חדירת הנשים והילדים לבית הדסה הנטוש בחברון. הסיפור מסופר בגוף ראשון, מפי אם המשפחה, אשר השתתפה במבצע כילדה. גם בסיפור זה כל הדמויות, לרבות חלק מהחיילים, מאוירות באופן זהה. הנשים עטורות שביסים צבעוניים והגברים בעלי כיפות גדולות ופאות לחיים ארוכות. הסיפור מתאר את אירועי ליל המבצע ואת ההתייעצויות שקדמו לו מנקודת מבטה של הילדה – עתה. גם בסיפור זה מועצמת נחישותן של הנשים המשתתפות במבצע לעומת

52 זר, ע', הר ברכה תשס"ד.

הבלבול וחוסר הישע של כוחות הביטחון, אשר שמרו על הבית ונדהמו לגלות בו בוקר אחד את הפולשים הלא-קרואים :

הם [החיילים] הופתעו לשמע קולות השירה, ירדו בריצה [...] פתחו את דלת הכניסה, ועמדו משתאים למראה עיניהם: היינו בערך ארבעים ילדים, עם עשר אמהות בתוך הבניין! מ...מה זה? שאלו בתדהמה?, איך הגעתם לכאן? אברהם יצחק ויעקב הביאו אותנו לכאן! צהלנו. החיילים, מרוב תדהמה, כמעט האמינו לנו! (עמ' 21).

בסיפור נערכת הקבלה בין השבים לבית הדסה בחברון ובין החלוצים והמתיישבים הראשונים אשר שבו לארץ ישראל: "מסוכן פה, הוא אמר, אסור להיות כאן, יש כאן קדחת המערות. זה לא מרתיע אותנו, השיבה לו אמא. עם ישראל רגיל בקדחת. גם בחדרה ובגדרה הייתה קדחת". מבחינת הסופרת, המשתתפים במבצע הם ממשיכי דרכם של בוני הארץ, ועל כן ברור כי כל מי שמנסה לחבל במאמציהם מבצע אקט שהוא אנטי-חלוצי ולמעשה אנטי-ציוני.

גם כאן מתוארת קבוצת החיילים כקבוצה מנוגדת לקבוצת הגיבורים. החיילים מנסים להגביל את חייהם של התושבים, אך בעזרת עוז רוחם ואמונתם בצדקת הדרך התושבים מצליחים לנצח את הכוונה לפנותם מן הבית:

אחר כך החליטו להגביל את חיינו בהגבלות שונות, כי חשבו שבגלל שהחיים יהיו קשים, אנו נעזוב מרצון. כמעט שנה היינו בלי אבא שלנו, כי לא הרשו לאבות, ולאנשים נוספים בכלל, להצטרף אלינו. מותר היה לבקר אותנו, אך לא להישאר [...] רק כעבור שנה החליטו לאשר ליהודים לגור בתוך חברון. וכמו שאתם יודעים, היום גרות בחברון ברוך ה' הרבה משפחות (עמ' 26).

תיאור כוחן ועמידתן של הנשים מול כוחות הביטחון ובמשך שנה שלמה ללא בעליהן, מצייר תמונה של נשים עצמתיות ובלתי מנוצחות, מעין אמזונות, אשר שואבות את כוחן מתוך היותן אימהות ואחראיות לחינוך הדור הבא. החיילים עומדים על נשקיהם חסרי ישע נוכח "הנשק הסודי" של האימהות, הצורך שלהן להנחיל לילדיהן את כוחה הבלתי מתפשר של האמונה בצדקת הדרך. המסר אכן עבר, ועתיה, אשר חוותה את החוויה כילדה, מעבירה עכשיו, בתפקיד האם, את המסר לדור הבא. הילדים מתלהבים מהסיפור ומחליטים אף הם לפלוש לבניין נטוש ולהישאר בו: "הלוואי שגם אני אמצע בנין ישן ואכנס לתוכו אתך ועם אחינועם" [...] נאנח דוד. 'ואני אביא את הבובות שלי!' התלהבה אחינועם, וכבר

התכוננה לארוז". גם בסיום הסיפור ניתן למצוא הבדל בין דוד אשר מקווה לזכות לפלוש לתוך בית נטוש עם אמו ועם אחותו ובין אחינועם, המזדרזת לארוז ולהפוך את משאל הלב למשהו ממשי.

זרמים ומגמות בהתפתחות הסיפור החזותי

סוגה ספרותית פופולארית נוספת בקרב הילדים השייכים למגזר הדתי היא הקומיקס, ולא מעט בזכות שני יוצרים בולטים בתחום זה, שי צ'רקה ואפי אונגר, אשר לכל אחד מהם סגנון ייחודי. יצירותיו של צ'רקה כתובות ומכוונות לתחומי ההתעניינות של קהל הילדים הדתיים אשר אינם זהים כלל ועיקר לאלה בקרב הילדים החילוניים.⁵³

אמן הקומיקס המשתיך למחנה הדתי-לאומי, מספק פרשנות קומיקס מיוחדת במינה לסיפורים ולהלכות המשנה והתלמוד. בשנת 1987 כתב ואייר צ'רקה בכתב העת אותיות את הסיפור "יוני המכבי הקטן", סיפור על עלילות נער במודיעין המסוגל לדבר עם בעלי חיים ועוזר למכבים במרד נגד החשמונאים, ובקרב בית חורון הוא שולח צבא עכברים אשר מבהיל את פילי היוונים ומביא לתבוסתם. בשנת 1988 כתב ואייר צ'רקה סיפור המשך לסיפור זה, "יוני וכד השמן", שבו יוני עוזר לטהר את בית המקדש מהחיילים היוונים בעזרת בעלי חיים שונים כמו עטלפים, ולבסוף מוצא בו את כד השמן היחיד ששרד בו. מאז 1996 החל צ'רקה לפרסם ב"אותיות" סדרת קומיקס בשם "מבית לבית: תולדות ישראל מסוף ימי בית ראשון ועד לחורבן בית שני". היה זה קומיקס שתיאר בצורה הומוריסטית את תולדות ישראל מחורבן בית ראשון והסתיים עם חורבן בית שני. למרות ההומור, הנמצא בקומיקס זה בשפע, נקודת המבט שלו היא מסורתית ועל פי הכתוב במקורות.

לראשונה הופיע צ'רקה ככותב וכמאייר במגזין הילדים "פילון". ראוי לציין כי הוא לא נמנע מהכנסת אמונתו הדתית ליצירותיו, וכיום הוא מאייר במגזין לילדים דתיים "אותיות", וכן כותב ומאייר ספרי קומיקס שלכולם רקע דתי היסטורי.⁵⁴

53 ולמעשה ההפך הגמור מזו המוצגת במקבילו החילוני "לחיות מהתנ"ך" של אפרים סידון ואבנר אברהמי, תל אביב 1988. ראו אשד, א', קומיקס כאמצעי פרשנות לסיפורי המקרא, הארץ, 25.10.2005, עמ' 4.

54 ראו ספרים אחדים מתוך סדרת הקומיקס "משנה-להכיר", שפורסמה לראשונה בעיתון "אותיות", ויצאה לאור בהוצאת מודן: "פרשת בא: משלים ומעשיות לפרשת השבוע" (2000), "בבא האיש וההגדה: הגדה של פסח" (1999), "מסע הציד של בבא" (2001), "נגיד

כיום ניתן למצוא כמעט בכל עיתון ילדים המיועד לסקטור הדתי מדור קומיקס. גם בספרות הילדים החרדית לית ניתן למצוא ביטוי מתעצם לאמנות הקומיקס, כגון: "הגיע זמן", בהוצאת ראש יהודי⁵⁵ וכן ספריה של הקומיקסאית עדי דוד "אריה ברחובות ירושלים", המספר את סיפור חייו של הרב אריה לוי, וכן הספר "עקבות בסמטאות צפת".

באופן מפתיע ניתן לציין כי ספרי הקומיקס תופסים פלח נכבד ומתעצם בשוק ספרי הילדים החרדי. ההפתעה נעוצה בעובדה כי הדיבר "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ, ג), היווה כנראה את העילה להצנעת הממד הוויזואלי באמנות ובספרות.

הקומיקס הלחל לזרם החרדי המרכזי רק בתחילת העשור הקודם. בזה אחר זה החלו העיתונים החרדיים, המפלגתיים והעצמאיים, לפרסם סיפורי קומיקס במוספי הילדים שלהם. כך נהגו "יתד שלנו" (מוסף הילדים של "יתד נאמן", ביטאונה של תנועת דגל התורה), "המודיע צעיר" (של "המודיע", ביטאונה של אגודת ישראל) וביטאון הילדים של תנועת ש"ס, "יום ליום צעיר". במוסף "ילדים", המצורף לשבועון "משפחה", מתפרסמים שני סיפורי קומיקס, וכך גם בעיתון "השבוע לילדים" של השבועון החרדי "בקהילה".

בעקבות הביקוש הרב, החלו להתפרסם סיפורי הרפתקאות בעלי תכנים דתיים המאזינים בסגנון קומיקס. כזה הוא "האוצר הגנוז באי של תיקון המידות", של הרב ברוך חייט והמאייר גדי פולק. שני ספרי קומיקס נוספים הנוחלים הצלחה הם: "גלגולה של מזוזה", מאת אלי וגולד, ו"משלי המגיד מדובנא", שאותו אייר גדי פולק. לא במקרה האנשים שהעניקו לגיטימיות לקומיקס באים מחוץ לחברה החרדית הישראלית. פולק הוא חוזר בתשובה, אלי וגולד הם עולים משווייץ, והרב חייט הוא עולה מארצות הברית.

כמו כן, סקירה של ספרי הילדים שיצאו בהוצאות ספרים חרדיות מובילות כגון פלדהיים בשנת 2010, מגלה כי רוב ספרי הילדים המיועדים לכיתות ג-ד הם ספרי קומיקס.

ש-... בבא בתני"ך" (2005). ראו ספרים נוספים של צ'רקה: "יהוצפן א: הספר שלא נכלל בתני"ך בגלל היותו ספר קומיקס!" (2003), "פתקאות מהשמים" (2004).

55 "ראש יהודי" הוא ארגון חזרה בתשובה ברוח הציונות הדתית. ראו עליו אפשטיין, נ', ראש יהודי, ירושלים 2009.

סיכום

ספרות הילדים הדתית והחרדית פונות לקהלי יעד שונים מתוך תפיסות יסוד מנוגדות המשפיעות על היסודות התמטיים והפואטיים ביצירות. בעוד שהמחנך החרדי רואה בספרות הילדים כלי להשלמת החינוך החרדי הערכי והחד-ממדי, ללא כל יכולת רפלקטיבית לגבי תהליכים חינוכיים ויעילותם, ספרות הילדים הדתית משקפת את ההווי המשתנה ואת החוויות של הילד הדתי. בעוד שספרות הילדים החרדית שמה לה למטרה לחנך לערכי החברה החרדית לא רק את הילד המאזין לסיפור, אלא גם את אמו, מתוך ראייה אידיאלית של שימור מעמדה ומקומה המסורתי של האישה כמחנכת וכמגדלת דור ההמשך, הרי בספרות הילדים הדתית משתקפת דמותה של האישה הדתית כשם שהיא מופיעה בחברה זו: דמות רבגונית, שוויונית, המצליחה לשלב בין התפתחות אישית ובין גידול הילדים, תוך כדי התלבטויות דתיות וערכיות באשר למעמדה ולמקומה בקהילה ובמשפחה. הנושאים שבהם עוסקת ספרות הילדים החרדית עוסקים בצורה ישירה בחייו של הילד החרדי ומשקפים ערכים הראויים לחבר בחברה החרדית, בעוד שספרות הילדים הדתית משקפת דמויות ואירועים הלקוחים מחייו של הילד הדתי אשר חי בחברה פלורליסטית יחסית המושפעת מהאינטראקציה שבין רובדי החברה הישראלית הדתית, החרדית והחילונית.

כמו כן, בניגוד לדמות האישה המיוצגת בצורה ריאליסטית בספרות הילדים הדתית (דמות מתחבטת בשאלות של הגשמה עצמית כאם מול התפתחות מקצועית הבאה לעתים על חשבון ההשקעה בילדים וטיפול הבית), בספרות הילדים החרדית מוצגת האם כדמות אידיאלית המשקיעה את כל זמנה ומרצה בגידול הילדים במסירות אין קץ, ללא שיקוף המציאות שבה האישה החרדית נאלצת להיעדר מהבית שעות ארוכות משום שבמקרים מסוימים היא המפרנסת היחידה.

בשנים האחרונות הפכה ספרות הילדים הדתית לספרות הטרוגנית, תוססת ומתפתחת. כדי לבחון ספרות זו בחינה רצינית וכדי להגיע למסקנות ראויות באשר לספרות זו וביחס לנגזרותיה החברתיות והתרבותיות יש צורך בחלוקה פנימית בין שתי קבוצות יסוד המרכיבות את המושג "דתיים לאומיים" ואשר יש להן צרכים פנימיים שונים, ובתוך כך גם תפיסת תפקידה של ספרות הילדים בהם שונה שוני מהותי. קבוצת החרד"לים רואה בספרות הילדים כלי לעיצוב ילדים כאזרחים פוטנציאליים בחברה הדתית-לאומית, המדגישה את נושא

הדתיות והלאומיות. זוהי ספרות מגויסת, וספרים המשתייכים לקבוצה זו יתאפיינו פעמים רבות בסיפורים קולקטיביים, המדגישים את שיבת העם לארצו ואת תפקידו וכוחו של הפרט המוותר על צרכיו הפרטיים ותורם להתחדשות ולהמשך הרעיון החלוצי במקומות שונים בארץ. הראייה הפנימית המשתקפת בסיפורים אלה היא פשטנית ודיכוטומית. הדגש הוא במסריו של הסיפור וברעיון החינוכי והיישומי שהוא מציע, ולא באמצעים האמנותיים, בפיתוח הדמויות ובעלילה הסיפורית. כמו כן, האיורים הנלווים לסיפורים מתארם חברה אידיאלית וחד-גונית. תפקידה של דמות האם בספרות זו, מתוקף תפקידה כדמות המגדלת, היא להטמיע מסרים לאומיים ודתיים בילדיה. היעדרן של דמויות גבריות דומיננטיות מתאים למודל המשפחתי המיוצג בספרות הילדים החרדית וכן העצמת דמות האם בנושא בעול החשוב מכול: חינוך הדור הבא בדרכי האבות.

הפרשנות החזותית הנלווית לסיפורים אלה מציעה ברוב המקרים תמונה חד-ממדית המשקפת תמונה חלקית ביותר של החברה הישראלית. לעומת זאת, האיורים בספרות הילדים הדתית יציעו תמונה פנורמית של החברה הישראלית המשקפת את הגוונים השונים וכן יתארו עלילה שבה דמויות המייצגות טיפוסים שונים בחברה הישראלית. הפערים האידיאולוגיים והחינוכיים המשתקפים מספרות הילדים הדתית והחרד"לית מבטאים אפוא את תהליך ההגדרה העצמית שעוברת בימים אלה חברה זו, ולאמתו של דבר את הפער ההולך וגדל בין שתי הקבוצות העיקריות המרכיבות אותה.

